

Prof. Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ

TL1055 Hakas Türkçesi I Ders Notu: 7. Ders “Hakas Türkçesinde Uzun Ünlüler”,
Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, 2020.

Hakas Türkçesinde Uzun Ünlüler (Узун гласнайлар)

Hakas Türkçesindeki ünlü uzunluklarını üç grupta ele almak mümkündür: I. birincil ünlü uzunlukları, II. büzülme sonucunda oluşan uzunluklar, III. yazı dilinde gösterilmeyen, ancak konuşma dili ve ağızlarda duyulan belirli tür ünlülerin belirli pozisyonlarda bir arada bulunmalarına dayalı olarak ortaya çıkan konumsal ünlü uzunlukları.

Hakas Türkçesi yazı dilinde uzun varyantları ile birlikte toplam 17 ünlü fonem bulunmaktadır: /a/, /a:/, /o/, /o:/, /u/, /u:/, /ı/, /ı:/, /e/, /e:/, /ö/, /ö:/, /ü/, /ü:/, /i/, /i:/, /ĩ/.

8 normal uzunluktaki ünlü fonemin 8 uzun foneme denk geldiği simetriyi sadece genellikle “kısa *i*” diye adlandırılan, ancak söyleyiş bakımından normal /i/ ünlüsünden sadece “gerilim” (konuşma organlarının gelimi) bakımından ayrılan ve geleneksel ünlü tasniflerinde uygun kriterlerin yer almadığı /ĩ/ ünlüsü bozmaktadır. Bu sesin uzunluğunu bulunmamaktadır.

Hakas Türkçesindeki birincil ünlü uzunlukları

Genel Türk dilindeki birincil uzunlukların incelenmesi sırasında Hakas Türkçesindeki ünlü uzunluklarına da dikkat çekilmiş ve az sayıda örnekte birincil uzunlukları koruyan lehçeler arasında sayılmıştır (İshakov, 1955: 160; Tekin, 1975: 53-58; Tekin, 1995: 47-50).

Gerçekten de Hakas Türkçesinde Ortak Türkçedeki birincil uzunlukların korunmuş olduğunu düşündüren uzun ünlülü örnekler vardır. Bunlar hem ağızlarda, hem de standart dilde uzun ünlülüdür ve yazı diline de uzun ünlülü olarak yansımışlardır:

HksTü. aap [a:r] “arı” < OTü. **ha:rv* “id” [Bkz. ED 196b *arı*.; VEWT 25b **(h)a:rv*; TT 173 *ha:ri*]

HksTü. пии [pi:] “kısarak” < OTü. *bä: “id.” [Bkz. ED 291b 2be.; VEWT 75b *bijä*; TT 180 *bä:*]

HksTü. пеер [pä:r] “buraya” < OTü. *bä:rü “id.” [Bkz. ED 355b *bäri:* (?*berü:*); TT 180 *bä:rü*]

HksTü. теер- [tä:r-] “toplamak” < OTü. *tä:r- “id.” [Bkz. ED 529a *te:r-* (*d-*); VEWT 475a *tär-*; TT 182 *te:r-*]

HksTü. теер [tä:r] “deri” < OTü. *tä:r “id.” [Bkz. ED 531a *teri:* (*d-*); VEWT 475b *täri*; TT 181 *tä:ri*]

Hks. yd.- Sag.ağ. ööpe [ö:rä] “yukarı” < OTü. *ö:rü “id.” [Bkz. ED197b *örü*; VEWT 373b *ö:r-*; TT 183 *ö:r-*]

HksTü. ööt [ö:t] “öd” < OTü. *öt “id.” [Bkz. ED 35b *öt* (*ö:d*); VEWT 376a *öt*; TT 183 *öt*]

HksTü. пүүр [pü:r] “kurt” < OTü. *bö:ri “id.” [Bkz. ED 356a *böri:*; VEWT 84a *bö:ri*; TT 184 *bö:ri*]

Hks.Tü. *a:r* “arı” < **harıy*, HksTü. *pä:r* “buraya” < **bä:rü*, Hks. *öt* “öd” < **öt*, HksTü. *tä:r* “deri” < **tä:ri*, HksTü. *pü:r* “kurt” < **bö:ri* örneklerinde açık olan ilk hecede geniş ünlü bulunurken, ikinci hecede dar ünlü bulunuşu dikkati çekmektedir. Bu örneklerdeki birincil uzun ünlü normal uzunluğa geçtikten sonra, Hakas Türkçesinin kendi iç fonetik yasalarının işlemesi ile son hecedeki ünlünün kısalarak tamamıyla kaybolması ve niceliğini kendinden önceki ünlüye aktarması da mümkün görünmektedir. Ancak, Hks Tü. *bä:* “kısarak” < OTü. **bä:* ve HksTü. *öt* “öd” < OTü. **öt* örnekleri için bu açıklama yetersiz kalmaktadır. M.İ. Borgoyakov’a göre, bu tip örnekler, tüm birincil olarak adlandırılan uzunlukların ikinci hecesinde dar ünlü bulunduran şekillerden ortaya çıktığını göstermektedir. Bu tür örneklerde daha sonra ikinci hecedeki dar ünlü kaybolmuş ve kelime tek heceye inmiştir. Borgoyakov’a göre, uzunluk fonem değeri kazandığında, yani anlam ayırt edici olduğunda korunmuş, diğerlerinde ise, normal uzunluğa dönüşmüştür. [py:r] “kurt” - [pyr] “yaparak” gibi. (Borgoyakov, 1966: 82-86). Ancak, diğer örnekler için Hakas Türkçesinde uzunluğun fonemik anlam taşıdığı çiftler kurulamamaktadır.

Hakas Türkçesinde büzülmeye dayalı olarak ortaya çıkan ikincil ünlü uzunlukları:

Hakas Türkçesinde çok kısa [ɪ] sesi dışındaki tüm ünlü fonemlerin uzunları da vardır. Bunların bir kısmı Ortak Türkçe –VɣV-, -VgV-, -VñV- ve nadiren de –VñV- ve –VyV- tarzındaki ses gruplarının büzülmesi neticesinde ortaya çıkmış uzunluklardır:

-*VɣV- > VV > V: tipindeki büzüşme:

*yaɣı “düşman” > **Hks. yd.** чaa [ça:] (Bkz. VEWT 178a yaɣı; ED 898a yaɣı).

*paɣır “karaciğer” > **Hks. yd.** паар [pa:r] (Bkz. VEWT 55b baɣır, baɣar; ED 317a baɣır).

*yoɣun “kalın” > **Hks. yd.** чоон [ço:n] (Bkz. VEWT 205a yoɣun, yoɣan; ED 904b yoɣu:n (?yoɣo:n)).

*boɣım “bağlantı, boğum” > **Hks. yd.** поом [po:m] “id.” (Bkz. ED 315b boɣım).

*oɣılaq “çocuk” > **Hks. yd.** оолах [o:lax] “id.” (Bkz. VEWT 358a oɣuɫ; ED 84b oɣla:k).

*sı:ɣun “geyik” > **Hks. yd.** сыын [sı:n] “id.” (Bkz. TT 176 sı:ɣun; VEWT 415a sıɣun; ED 811b sı:ɣun).

-*VgV- > VV > V: tipindeki büzüşme:

*tägirmän “değirmen” > **Hks. yd.** тербен [terben] “id.” (Bkz. VEWT 469b tägirmän; ED 486b tägirmän:n).

*küdagü “damat” > **Hks. yd.** кізö [kızö:] “id.” (Bkz. VEWT 306b küdagü; ED 703a küdä:gü).

*yigit “genç” > **Hks. yd.** чийт [çi:t] “id.” (Bkz. VEWT 203a yigit; ED 311b yigit).

-*VñV- > VV > V: tipindeki büzüşme:

*yañaq “yanak” > **Hks. yd.** наах [na:x] “id.” (Bkz. ED 948b yaña:k).

*yañı “yeni” > **Hks. yd.** наа [na:] “id.” (Bkz. ED 943b yañı).

*siñir “sindir, giriş” > **Hks. yd.** сиир [si:r] “id.” (Bkz. VEWT 423a siñir; ED 841a siñir).

*süñük “kemik” > **Hks. yd.** сөөк [sö:k] “id.” (Bkz. VEWT 437a *süñük; ED 938b süñük).

-*VñV- > VV > V: tipindeki büzüşme:

*bäni “beyin” > **Hks. yd.** мии [mi:] “id.” (Bkz. VEWT 70a bäni; ED 348b *béni:).

*bünüz ~*bünüz “boynuz” > **Hks. yd.** мүյс [mü:s] “id.” (Bkz. VEWT 347b bünüz; ED 348b *bünüz).

-*VyV- > VV > V: tipindeki büzüşme:

*käyik “av hayvanı, yabanî hayvan” > **Hks. yd.** киик [ki:k] “id.” (Bkz. VEWT 247b käyik; ED 755a keyik-).

Konumsal ünlü uzunlukları:

Bugün yazıda gösterilmeyen, ancak konuşmada, özellikle Sagay ağzında daha güçlü bir şekilde hissedilen, belirli tür ünlülerin belirli konumlarda bir arada bulunması sonucunda ortaya çıkan uzunluklardır.

Geniş ünlülü açık heceyi takip eden dar ünlülü açık ya da kapalı bir hece var ise ilk hecede bulunan geniş ünlü daha uzun söylenmektedir.

a. /a/ + /ɪ/ > /a:+/ɪ/: арығ [a:ɾɨĝ] “temiz”, палых [pa:lɨx] “balık”, сағыс [sa:ĝɨs] “düşünce”, чарым [ça:ɾɨm] “yarım”, халын [xa:lɨn] “sık, kalın” vb.

b. /o/ + /ɪ/ > /o:+/ɪ/: ойын [o:yɨn] “oyun”, одың [o:dɨñ] “odun”, тоғыс [to:ĝɨs] “dokuz” vb.

c. /i/ + /ɨ/ > /i:+/ɨ/: читі [çi:tɨ] “yedi”, килін [ki:lɨn] “gelin”, тизік [ti:zɨk] “delik” vb.

d. /ö/ + /ɨ/ > /ö:+/ɨ/: көбік [kö:bɨk] “köpük”, көмір [kö:mɨr] “kömür”, cöбіре [söbɨre] “aile” vb.

Kapalı tek heceden oluşan geniş ünlülü ya da /i/ ünlüsü bulunan kelimelere dar ünlülü ya da dar bağlantı ünlüsü bulunan bir ek getirildiğinde kelimenin tabanında bulunan geniş ünlü ya da [ɨ] ünlüsü uzamaktadır:

a. Geniş ünlülü (veya /i/ ünlüsünü bulunduran) ve tek heceli isimlere iyelik ekleri (+Im, +Iñ, +I, +IbIs, +IñAr) geldiğinde isim tabanındaki geniş ünlü uzar:

ат [at] “at”, “ad”+ ы [ɨ] (3. Т.К. iyelik eki) > ады [a:dɨ] “atı”, “adı”.

от [at] “ot”, “ateş”+ ы [ɨ] (3. Т.К. iyelik eki) > оды [o:dɨ] “otu”, “ateşi”.

пас [pas] “baş”+ ы [ɨ] (3. Т.К. iyelik eki) > пазы [pa:zɨ] “başı”.

чол [çol] “yol”+ ы [ɨ] (3. Т.К. iyelik eki) > чолы [ço:lɨ] “yolu”.

пос [pos] “kendi”+ ы [ɨ] (3. Т.К. iyelik eki) > позы [po:zɨ] “kendi”.

b. Geniş ünlülü (veya /i/ ünlüsünü bulunduran) ve tek heceli fiillere zarf-fiil eki (+Ip) geldiğinde fiil tabanındaki geniş ünlü uzar:

ал- [al-] “almak”+ ып [ip] (zarf -fiil eki) > алып [a:lɪp] “alıp”.

пол- [pol-] “olmak”+ ып [ip] (zarf -fiil eki) > польп [po:lɪp] “olup”.

ирт- [irt-] “geçmek”+ ип [ip] (zarf -fiil eki) > иртіп [i:rtɪp] “geçip”.

кис- [kis-] “geçmek”, “giymek”, “kesmek”+ ип [ip] (zarf-fiil eki) > кизіп [ki:zɪp] “geçip”, “giyip”, “kesip”.

өс- [ös-] “büyüme”+ ип [ip] (zarf -fiil eki) > öзіп [ö:zɪp] “büyüyüp”.

c. [x] ya da [k] ünsüzleriyle sonlanan ve son hecesinde geniş ünlü bulunan iki ya da daha çok heceli kelimelere yine içinde [ɪ] ya da [ĩ] ünlülerinden biri bulunan ek getirildiğinde kelimenin son hecesinde bulunan geniş ünlü uzar.

тамах [tamax] “boğaz”+ ы [ɪ] (3. Т.К. iyelik eki) > тамағы [tama:ğɪ] “boğazı”.

хулах [xulax] “kulak”+ ы [ɪ] (3. Т.К. iyelik eki) > хулағы [xula:ğɪ] “kulağı”.

азах [azax] “ayak”+ ы [ɪ] (3. Т.К. iyelik eki) > азағы [aza:ğɪ] “ayağı”.

пілек [bilek] “bilek”+ і [ĩ] (3. Т.К. iyelik eki) > пілегі [pĩle:ğɪ] “bileği”.

чүрек [çürek] “yürek”+ і [ĩ] (3. Т.К. iyelik eki) > чүрегі [çüre:ğɪ] “yüreği”.

d. Birleşik bir ek olan ve sıfat yapan {+dAKI}, {+tAKI} ekinin ilk hecesindeki ünlü de benzer fonolojik koşullarda bulunduğu için uzundur:

аал [a:l] “köy”+ дағы [da:ğɪ] > аалдағы [a:lɪda:ğɪ] “köydeki”

чол [çol] “yol”+ дағы [da:ğɪ] > чолдағы [çoldɑ:ğɪ] “yoldaki”

хыс [xɪs] “kız”+ тағы [ta:ğɪ] > хыстағы [xɪsta:ğɪ] “kızdaki”

tÿc [tüs] “rüya”+ теги [te:gǐ] > тÿcтеги [tüste:gǐ] “rüyadaki”

чÿрек [çürek] “yürek”+ теги [te:gǐ] > чÿректеги [çürekte:gǐ] “yürekteki”

e. Benzer fonolojik koşullar oluştuğunda çokluk eki {+lAr}, {+tAr}, {+nAr} ekinin de ünlüsü uzar.

харах [xarax] “göz”+ тары [ta:rı] > харахтары [xaraxta:rı] “gözleri”,

хыс [xıs] “kız”+ тары [ta:rı] > хыстары [xıstarı] “kızları”

чол [çol] “yol”+ лары [la:rı] > чоллары [çolla:rı] “yolları”

чÿрек [çürek] “yürek”+ теги [te:rǐ] > чÿректеги [çürekte:rǐ] “yürekleri”

tÿc [tüs] “rüya”+ теги [te:rǐ] > тÿcтеги [tüste:rǐ] “rüyaları”